

УДК 811. 161. 2' 372 -112

УКРАЇНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ І ЦАРСЬКІ УКАЗИ ПРО ЗАБОРОНУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Богдан Сокіл

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1/233, 79602, Львів, Україна
тел. (032) 239 43 55*

Проаналізовано позиції різних українських організацій Східної України на заборони українського слова. Описано діяльність культурно-політичних інституцій українського спрямування щодо знесення цих заборон.

Ключові слова: мова, указ, заборона, знесення заборон, лексичні, фонетичні, морфологічні особливості української мови, науково-популярна книжка.

У травні 2013 року вся українська спільнота “відзначатиме” 150-річчя сумнозвісного Валуєвського циркуляра, яким було фактично покладено офіційні заборони української мови в усіх сферах. Згодом з’явилися не менш жорстокі укази 1876 і 1881 років. Відповідно до всіх цих офіційних (хоч і таємних) розпоряджень царського уряду українську мову було заборонено.

Такі заборони не могли не викликати спротиву усієї української спільноти. На боротьбу за мову, за своє рідне слово піднялася українська інтелігенція. Статті про драконівські заборони української мови з’являлися як в українській періодиці, так і на шпальтах європейських газет.

Не залишилася осторонь і різноманітні українські товариства, земства, навіть міські Ради, які на своїх зібраннях обговорювали питання заборони українського слова і зверталися до вищих керівних органів (як профільних, так і найвищих політичних) з пропозицією скасувати ті кабальні умови щодо розвитку українського слова. Члени цих організацій, які найближче стояли до народу й знали його потреби і сподівання, уважали за свій обов’язок піклуватися про підвищення його життєвого і культурного рівня. Вони усвідомлювали, що поліпшення доброту народу напряму залежить від його освіти рідною мовою. Такою мовою для населення тодішньої Східної України (особливо сільського) була українська мова. Члени комітетів розглядали питання мови як у широкому значенні – висловлення пропозицій про повне знесення всіх обмежень щодо українського слова, так і у вузькому – використання української мови в навчальних закладах.

25 січня 1898 р. Чернігівське губернське земство ухвалило на своїх зборах повернутися до уряду з вимогою змінити всі розпорядження, якими заборонені усні публічні бесіди лікарів з народом і лекції для народу українською мовою, бо по-московськи народ не розуміє, а отже, користі від тих розмов і лекцій немає. Це рішення земства було підтримане на з’їзді земських лікарів чернігівської губернії, окрім того, лікарі ухвалили потребу видавання популярних книжок з медицини й

гігієни українською мовою і про дозвіл навчання народу про медицину і гігієну тією ж мовою.

Зауважимо, що 2 лютого 1898 р. Чернігівське губернське земство ухвалило вимагати від уряду, щоби припоручені комісією для народної просвіти книжки українською мовою було допущено до популярних лекцій і сільських бібліотек.

У 1900 р. Чернігівське губернське земство ухвалило на основі рефератів радного Шрага й уїзного борзненського земства домагатися від уряду скасування заборон видавання книжок педагогічного, науково-популярного й артистичного характеру українською мовою та про допущення таких книжок у шкільні й сільські бібліотеки – читальні, на тих самих правах, які мають книжки московською мовою [1, с. 2].

Життєвим потребам українського люду посвятили багато праці сільськогосподарські комітети Полтавської губернії. 14 комітетів підняли справу української мови і всюди комітети висловлювалися за свободу української мови. Так, зокрема, Хорольський уїзний комітет заявив про необхідність свободи друкування книжок, брошур, повчань і оголошень агрономічного й промислового змісту українською мовою; Новомосковський і Ананіївський комітети зажадали допущення періодичних видань українською мовою; Лохвицький уїзний комітет вирішив домагатися від уряду: “щоби права української мови зрівняно з правами московської і щоби при дозволі друкування книжок і періодичних видавництв в українській мові брано на увагу їх зміст, а не мову” [1, с. 2].

З’їзд представників домашнього промислу в Полтаві (1901 р.) ухвалив потребу видавання книг і повчань для домашніх промисловців українською мовою [1, с. 2].

Загальні збори членів “Київського товариства просвіти общества грамотности” 27 ст. ст. жовтня 1904 р. ухвалили такі резолюції: “Узнаючи, що народна мова є найвідповідніший спосіб до введення між народ найбільшої суми знання і для розбудження в народі спраги знання, любови до читання і самопросвіти, загальні збори звертають ся в імени Київського товариства просвіти з заявленем конечної потреби: а) усунути перешкоди, які стоять в дорозі дозволі печатання науково-популярних книжок в українській мові, т. е. знести закон з 1876 р.; б) усунути ті перешкоди, задля яких видані книжки в українській мові не допускає ся до шкільних, сільських і безплатних бібліотек-читалень” [8 с. 1].

Це рішення Товариства було надіслане до Петербурзького комітету в справах друку, звідки незабаром надійшла відповідь: “Главное управление по дѣламъ печати” повідомляє, що прошення Київського товариства просвіти “признано мимистерствомъ внутреннихъ дѣлъ не подлежащимъ уловлетворенію”. А далі ще більше. Міністерство народної освіти, як компетентне у справах допускання книжок до читалень і бібліотек, відмовило навіть допустити в бібліотеки й читальні виданий Київським товариством просвіти збірник оцінок книжок для народної лектури під заголовком “Народная литература”, і то з причини, що в тім збірнику міститься відділ з припорученням книжок в українській мові, а таких книжок міністерство “не допускаеть” в бібліотеки. [8, с. 2].

5 квітня (ст. ст.) 1905 р. на засіданні вченої Ради харківського університету було прийнято відозву, виготовлену окремою комісією професорів, щодо заборон, які обмежують свободу української мови.

І комісія, і університетська рада признають, що харківський університет може більше, ніж котрий інший, має підставу висловитися на користь української мови не

тільки тому, що університет ціле минуле століття трудився серед українського населення, але й через те, що він має бути вдячний українському слову за найліпші сторони своєї історії. Переважно під безпосереднім впливом української народної поезії і літератури виплекався в харківському університеті той благородний ідеалізм, що в А. Метлинського, М. Костомарова, О. Потебні розвинув головні їхні наукові інтереси й вплинув на Срезневського в перших часах його наукової діяльності. Любов до мелодійної української мови в Харкові завжди тісно спліталася з намаганням до народної освіти.

Університетська рада прийшла до висновку, що для України, як і для цілої Росії, для розвитку і поширення культури населення з огляду економічного, просвітнього і морального, задля здорової державної і суспільної логіки, зрештою, задля простого почуття справедливості треба:

“1) До української літератури прикладати ті самі приписи, які після очікуваної цензурної реформи будуть обов'язувати твори російської літератури, і не класти українського населення поміж чужоплемінників; 2) лишити повну свободу що-до перекладу Св. Письма на український язык і книжок релігійно-морального змісту, а разом з тим і свободу для церковної проповіді, печаті і живого слова; 3) признати повну законність народним викладам і бесідам в українській мові в белетристиці і у всіх галузях науково-популярного знання та допускати до шкільних бібліотек і народних читальень книжки в українським язиці зарівно з російськими; 4) українську драматичну лектуру і сцену зрівняти цілком з російською; 5) українську періодичну печать дозволити на рівних правах з російською; 6) галицько-руські періодичні видавництва і книжки пускати до Росії зарівно з усіма іншими на спільних загальних підставах; 7) не торкаючи питання що-до викладового языка в початкових класах українських губерній, бо се питання виняте з дискусії, – університетська рада у всякім разі вважає за конечне, щоби в початкових школах в місцевостях з українським населенням заведено також і науку читання і писання по українськи і щоби було вільно поміщати в російських учениках переклади і пояснення російських слів і висловів, малозрозумілих для українських дітей, та видавати в українським язиці літературні хрестоматії і інші педагогічні підручники” [3, с. 1–2].

Як уже було згадано, українські товариства висловлювали своє занепокоєння і тим, що в школах запроваджують викладання російською мовою, а українську часто різними способами забороняють. Різноманітними розпорядженнями (часто це була вигадка місцевих урядовців) учителям забороняли пояснювати незрозумілий дітям лексичний матеріал українською мовою, а книжки українською мовою не лише не можна було використовувати як навчальний матеріал – їх навіть не допускали в шкільні чи сільські бібліотеки.

На таку ситуацію в освітній сфері звернув увагу в Полтавській губерньскім земстві 1891 р. радний В. Леонтович і запропонував реферат, де були такі слова: “Українські книжки повинно ся як спомагаючий, розвиваючий матеріал допустити в шкільні й народні бібліотеки, де займаються і Святим Письмом в українській мові: для того губерньске земство мусить домагатись від правительства скасованя обмежень української мови, зрівняня української літератури в цензурнім вигляді з літературою московскою...” [1, с. 2].

Така позиція Полтавського губерньского земства не була одноразовою, а знайшла своє продовження. 17 грудня 1894 р. губерньским земським зборам у

Полтаві комісією була надана довідка про розвиток народної освіти на Полтавщині. Серед інших питань, комісія просила клопотати про допуск у народні школи українських книжок.

Зокрема, член земських зборів П. М. Бровко сказав: “Потому что мы живемъ въ Малороссіи, и необходимо ходатайствовать о допущеніи книгъ на малорусскомъ языкѣ. Дитя гораздо быстрѣе выучивается читать на своемъ родномъ языкѣ, чѣмъ на общемъ литературномъ и легче усваиваетъ прочитанное, а когда достигнетъ извѣстнаго развитія, то можно ему дать и книги, написанныя на литературномъ языкѣ. Я убедился, что многія русскія слова въ книгахъ совершенно для дѣтей непонятны. На чтеніе малорусскихъ книгъ я смотрю какъ на способъ облегченія распространенія знаній и не придаю этому никакой другой окраски” [5, с. 385–386].

Цю пропозицію підтримували багато українських товариств, зокрема, у 1900 р. харківське “общество грамотности” постановило домагатися від уряду дозволу видавати популярно-наукові книжки українською мовою і про допущення їх у народні бібліотеки і читальні. [8, с. 2]

На сесії губернського земства в Полтаві, яка відбулася в 1905 р., було виготовлено реферат у справі усунення деяких перепон, які спиняють народну просвіту. У цьому рефераті порушено між іншим питання про необхідність укладання шкільних книжок українською мовою. Щоб такі книжки були пристосовані до умов місцевого життя, губернський з’їзд домагався від уряду надати учителям Полтавської губернії право вживати в школі української мови, “яко пояснюючої при науці читання і писання (московського)”. Це питання поставлено на земській з’їзді значно ширше, а саме: “Українську мову при школі треба ставити не лише за помічну до пояснюваня, але за мову, якої повинно ся вчити рівно з московскою”.

Такий підхід до навчання у школі, на думку членів з’їзду, матиме важливе значення як з педагогічного, так і з морально-виховного погляду. Педагогічний аспект полягає в тому, що саме рідна мова є запорукою успішної науки, а, виходячи з морально-виховного, – через вивчення рідної мови в школі діти будуть поважати її, бо мова є дорогим скарбом їхніх родин, а не намагатимуться говорити якоюсь покрученою мовою, дуже далекою від рідної, а ще більш далекою від правильної московщини. З огляду на ці мотиви полтавський губернський з’їзд ухвалив: “зажадати від правительства наданя земствам права вводити в школах науку української мови і то через всі класи” [4, с. 1].

Після дискусії з’їзд ухвалив:

“1) Що-до видаваня часописи для народу ухвалено удатися до правительства з домаганем , щоби воно дало дозвіл губернському земству видавати щоденно «Лист Полтавского Земства», при чім статті в тій часописі можуть друкувати ся в мовах московській і українській, відповідно до волі авторів.

2) Що-до преміюваня популярного підручника о хліборобстві і виготовленя засад для виготовленя такого підручника виринув був опір, чи такий підручник має бути лише московською мовою, чи й українською мовою. Більшістю голосів було ухвалено: постановити, що на премію можуть прекладатися рукописи підручники в обох мовах.

3) Що-до допущеня в бібліотеки-читальні і в шкільні бібліотеки книжок українською мовою – земський збір не лишень заявився на допущеня їх, але й

ухвалив внести до уряду представлення щоб він скасував закон від 18 травня 1876, котрим наложено пута на друк українських книжок, а спеціально научно-популярних видавництв для народу” [4, с. 1].

26 січня ст.ст. 1905 р. до Одеської міської ради (“городської думи”) подав голова ради П. Зелений внесення в справі просвіти і організації шкільництва, а в зв’язку з тим також і в справі української мови [6, с. 2]. Цей умотивований реферат, висвітлюючи різні потреби щодо народної освіти і організації шкільництва, не поминає також і потреби української мови в шкільних книжках і в книжках для освіти населення. Голова думи, п. Зелений, у рефераті наголошує, що в Одесі, як у великім портовім місті, населення різноплемінне, але корінням його є українці. Навіть після урядової статистики 50 000 українців має українську мову за свою рідну. Тим часом нинішні букварі й книжки до читання, як щодо змісту, так щодо форми не відповідають потребам українців, бо поміщені в них белетристичні, географічні й історичні статті мають на увазі росіян, а відомо, що після основної педагогічної засади: “наука дитини повинна поступати від знаного до незнаного, а не на відвороті” [6, с. 1] – шкільна книжка мусить звертати увагу передусім на місцеві, культурні, географічні й історичні окремішності, починати розвиток ума від знаного, зрозумілого, ближчого і аж потім доходити до менше знаного і до дальшого. Наприклад, такі вислови, як “*пахота сохою*” (Виділення наше – Б. С.), що часто трапляється в шкільних книжках, є чужим для українця, бо він “*оре плугом*”. Дивно звучить вислів “*наша родная матушка Волга*” для школяра, котрий виріс над Дністром, Дніпром або Чорним морем.

Цей основний педагогічний постулат порушується ще в більшій мірі щодо мови, якою писані шкільні книжки. Намагання навчити незнаній українцеві московської (російської – Б. С.) мови, забороняючи вчителю навіть дати пояснення школярам їхньою мовою, є подиктовані не педагогічними поглядами, а зовсім іншими, які не мають жодного стосунку до науки. Внаслідок того вчитель мусить поборювати неймовірні труднощі навіть при вивченні московського букваря.

П. Зелений наголосив у своїй промові на лексичних, фонетичних і морфологічних відмінностях української мови від російської.

Вивчаючи російську мову, українська дитина з самого початку наткнеться на незрозумілі для неї (хоч для росіянина щоденні) слова: *изба* = *хата*, *глазь* = *око*, *потолокъ* = *стеля*, *соръ* = *сміття*, *лукъ* = *цибуля* (виділення наші – Б. С.) тощо. До цього треба додати омоніми, тобто слова, які є в обох мовах, але мають інше значення в одній і інше в другій мовах, наприклад, “*луна*” (*місяць*) в українців означає “*ехо*”. Є також багато морфологічних окремішностей: *Хлѣб* (читаємо *хлѣб*) = *хліб*, *столь* = *стіл*, а в зв’язку з окремішностями граматичними й синтаксичними (*женѣ* = *жінці*, *отцу* – чит. *атцу* – *батькові*, *шоль* = *ішов*, *мнѣ* чит. *мне* = *мені*); різне вживання дієприслівників та дієприкметників в українській мові та багато іншого – все те є другим «каменем спотикач» при вивченні московської мови при допомозі її самої в українській місцевості [7, с. 1].

При такому стані, робить висновок голова міської Ради Одеси, учень, засвоївши сьак-так елементи московської мови, знайде далі тяжчі звороти, дивні й незрозумілі вислови, алегорії, загадки, приповідки і внаслідок того він переказує зміст не раз навіть гарного оповідання, поезії без бажання, механічно, сильно акцентуючи і раз у раз збиваючись на українську мову. На підтвердження своїх слів П. Зелений цитує

відомого російського педагога Ушинського: “Та школа (говорить про школу, де українцям викладається по-московськи), по-перше: стоїть далеко нижче народу, то значить: зі своєю соткою зле виучених слів супроти тої безконечно глибокої, живої і повної мови, яку виробив і вистрадав собі нарід протягом тисяч літ; по-друге: така школа безсила, бо она не будує розвитку дитини на єдино плодоносним духовнім ґрунті – на народній мові і на відбитім у ній народнім почуванню; – на кінець по-третє: така школа безхосенна, бо дитина не лишень входить до неї із сфери цілком чужої, але й вертає з неї в ту саму чужу сферу. Ученик швидко позабуває той десяток московських слів, яких вивчив ся в школі, а в раз із тим забуде й ті поняття, які лучили ся зі словами – народна мова й народне життя знов опановують его душу, заливають і загладжують увесь вплив школи, як щось цілком чуже. І що ж діяла школа? Гірше, ніж нічого! – вона на кілька літ здержала природний розвиток дитини. Осталась “грамотность”, або радше “полуграмотность”, котра може знадобитись хіба на те, щоби на “полуруском” язичі написати яку “ябеду”, бо душі чоловіка така школа не розвиває, а псує її” [7, с. 1].

На основі вищенаведеного треба обов’язково ввести такі шкільні книжки (розписавши конкурс на їхнє укладання), які були б близькі інтересам населення краю за змістом і формою.

П. Зелений пропонує членам Ради прийняти такі пропозиції: “а) знесене циркулярів, що забороняють давати пояснення в школі по українськи, бо такі пояснення являють ся безслівно конечними і фактично пристосовують і тепер як конечно потрібні; б) коли би показало ся неможливим провадити всі виклади в школах по українськи, а велико-руську мову зробити осібним предметом викладу в місцях із українським населенем, допущене в підручниках статей на українській мові на переміну з великоруськими і церковно-славянськими; в) допущене в народні і шкільні бібліотеки українських книжок на рівних правах із великоруськими, як розвиваючого матеріалу; г) знесене циркулярних розпоряджень міністра внутрішніх справ із 1863, 1876 і 1881 рр., якими установлено спеціальні цензурні обмеження для наукової і перекладної літератури в українській мові, з причини погубного впливу тих обмежень на цілу українську літературу, а тим самим і на народню освіту в правдивім значеню слова” [3, с. 91].

Мотивами, на які спиралися вищенаведені ухвали різноманітних товариств були:

1) Для українського простолюддя може приносити користь лиш українська книжка, бо лиш вона є йому зрозумілою і може популяризувати корисні для нього науки. Московська мова мало поширена по українських селах, книжка московською мовою в значній мірі не зрозуміла українському селянинові через лексику і синтаксис, особливо книжка науково-популярна (український люд має свою спеціальну термінологію в сфері хліборобства й промислів). При забороні українських повчальних книжок для українського люду чужі люди відносять ся до неповажанням до української мови і самого люду.

2) Український селянин або дрібний промисловець, хоч навчився у школі по-московськи читання і письма, потому, не маючи зрозумілих книжок для домашнього читання, тратить охоту знання, забуває все, якого колись навчився – і тому так часто бувають по українських селах багато неграмотних людей. Статистично стверджений факт, що найбільший відсоток неграмотних є в київській військовій окрузі. Цікавий і той факт, що в українських губерніях засновано на підставі ухвали волосних і

сільських зборів далеко менше бібліотек, читалень і інших просвітніх інституцій, аніж у центральних (московських) губерніях – факт, що свідчить, як задля заборони рідної мови ослабла в українського народу бажання до знання, читання і самопросвіти, без чого рішуче неможливий дальший духовний і економічний розвиток [1, с. 2].

Усі заходи про права української мови, що виходили від цілих інституцій, які зблизька знали потреби народу, свідчать, що питання розширення прав української мови в друку є питанням пекучим і що необхідність такого розширення відчуває уся суспільність.

І таких прохань, звернень, вимог про скасування заборон було безліч. Вони, на жаль, ще й досі належним чином не описані і чекають свого дослідника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Боротьба в Україні проти указу з 1876 р. // Діло. – 7 (20) лютого 1905. – Ч. 29. – С. 2.
2. В справі українського язика // Діло. – 17 травня 1905. – Ч. 87. – С. 1–2.
3. Заходи одеської «городської думи» коло знесеня заборони української мови в Росії // ЛНВ. – том XXX. – Кн. IV., квітень. – С. 91
4. Найновіші ухвали Полтавського губернського земства в українській справі // Діло. – 8 (21) лютого 1905. – Ч. 30. – С. 1
5. «Преступний українофільський кружок» і українська література у Росії // Народ. – 1 і 15 декабря 1894. – № 23 і 24. – С. 385–386.
6. Рада міста Одеси в справі української мови // Діло. – 8 (21) квітня 1905. – Ч. 80. – С. 2.
7. Справа української мови в раді міста Одеси // Діло. – 9 (22) лютого 1905. – Ч. 31. – С. 1.
8. Що пишуть російські дневники // Діло. – Четвер, 17 лютого (2 марця) 1905. – Ч. 35. – С. 1–2.

*Стаття надійшла до редакції 11.10. 2011
доопрацьована 22. 11. 2011
прийнята до друку 10. 01. 2012*

UKRAINIAN ORGANIZATIONS OF THE DNIEPER REGION AND TSARIST DECREES ON THE BAN ON THE UKRAINIAN LANGUAGE

Bohdan Sokil

*Ivan Franko National University of Lviv,
The Department for Applied Linguistics,
Universitets'ka Str., 1/233, 79602, Lviv, Ukraine,
Phone: (032) 296 43 55*

Positions of various Ukrainian organizations in eastern Ukraine on the prohibition of the Ukrainian word have been analyzed. The article describes the activities of the cultural and political institutions Ukrainian direction to demolish these prohibitions.

Key words: language, decree, ban, ban demolition, lexical, phonetic, morphological features of the Ukrainian language, popular science book.

УКРАИНСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ И ЦАРСКИЕ УКАЗЫ О ЗАПРЕТЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Богдан Сокил

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского прикладного языкознания,
ул. Университетская, 1/233, 79001, Львов, Украина,
тел.: (032) 239 43 55*

Проанализированы позиции различных украинских организаций Восточной Украины на запреты украинского слова. Описана деятельность культурно-политических институтов украинского направления по сносу этих запретов.

Ключевые слова: язык, указ, запрет, отмена запретов, лексические, фонетические, морфологические особенности украинского языка, научно-популярные книги.